

Gəncliyimdə Aristoteli çox oxuyurdum, xüsusilə poetikası ilə. Nədənə həmişə mənə elə gəlirdi ki, bu günün ədəbi sirlərinin ən tapılmayan açarı belə Aristotelin poetikasında, hansı sətirlərinə arasındadır. Müəllifin, yoxsa zamanın münasibətindən irəli gələn tələblə örtükdür, gizlindədir.

Bu qeydlərə haradan, necə başlamışdım düşündüm. "Kredo"-nun gənc əməkdaşı Elvin Kamal əlini uzadıb rəfdən bir kitab götürdü: "Burada Aristotel də var ki". Əlbəttə, redaksiyanın kitab rəflərində Hegel də var, Cələləddin Rumi də var, Uil Qrant da var, Baxtin də var, Asif Ata da var, Seyid Nigari də var, Nizami də var, Nəsimi də var, Füzuli də var, Xətai də var, Vəqif də var, Hüseyn Cavid də var, Səməd Vurğun da var. Və dövrümüzün digər şairlərinin də kitablarından, əsərlərindən nümunələr gözələrimin önündədir. Bu müfəkkir sənətkarların hər birinin yaradıcılığında möhtəşəm insan obrazları zamanla olan-çiyinə addımlamaq gücündən çıxan canlı insanlardır. Və mənə elə gəlir ki, onların hər biri elə bizimlə birgə nəfəs alır, çünki hər bir sənətkar yaratdığı obraza ruhunu verir, canını verir, nəfəsini verir. Təsədüfi deyil ki, sənət adamlarına biz yaradıcılar deyirik.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə üçün ruhən mənimlə təmasda olan obrazı axtarkən, üzə çıxan Aristotelin "Siyaşət böyük etika" kitabını birçə dəfə açdım. Qarşıma çıxan abzası oxumağa başladım: "Təbiət bütün insanlarda dövlətlə münasibətə bir meyil yaratmışdır və ilk dəfə bu münasibəti təşkil edən adam başariyyətə həddindən artıq böyük yaxşılıq etmişdir. Kamilliyə yetişmiş insan canlı məxluqların ən mükəmməlidir... adalat anlayışı dövlət anlayışı ilə bağlıdır, belə ki, hüquq adalatın meyarı kimi siyasi münasibəti tənzimləyən normadır". Oxuduğum cümlələr hələ şüuruma, düşüncəmə yetər-yetməz antik dünyadan üzü bəri gələncən mənasından bir zərər də itirməyən kamil düşüncə məhsulunun - fikir zərrələrinin arasında Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin özünü gördüm. Şirməmədd Hüseynov təsadüfi demirdi ki, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə himnecən dağıdılmış, hətta şüurlardan belə yox edilmiş dövləti - Azərbaycan dövlətini qurdu. Və biz də əlavə edək ki, o, bu dövləti yaşarı ideologiya ilə silahlandırdı, ona əbədi nəfəs verdi.

Rahət nəfəs aldım, indi düşüncələrimin axarını fikirlərimin üfüqlərinəçən görə bilirdim.

Professor Qulu Məhərrəmlinin "Vətənimizin siyasi möhtəramı. və Cümhuriyyətin banisi Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin anadan olmasının 135 illiyinə" (29.01.2019) adlı yazısının bir qədər kədər ovqatı ilə başlanmış və nəhayət, tədricən dəyişən ovqatla üzü zirvəyə qalxan yolun fonunda möhtəşəm insan obrazının özəməti artıq gözələrimin önündə tamam canlanmışdır.

Qulu Məhərrəmlinin Rəsulzadə sevgisi, əlbəttə, bir kitabla sığmaz. Amma elə yazıya gətirdiyi düşüncələri bir kitablağı çoxdan ötürüb.

Ədəbi-publistikamizin kifayət qədər döyüşkən ruh sahibi Rəsulzadə haqqındakı növbəti yazını sanki yazmır, həzin-həzin danışır və onun danışdıqlarını biz də eşidirik: "1955-ci il martın 7-də saxtanın iliyə işlədiyi soyuq havada Ankaranın Əsri məzarlığındakı dərddi və üzücü bir hüzn hökm sürürdü. Səmədakı tutqun buludlar, sanki matəm içində imiş kimi ağır-ağır məzarlığa tərəf axırdı. Azərbaycan

Cümhuriyyətinin banisi, türk dünyasının böyük müfəkkiri, ədib və publistist, Yer üzünün müxtəlif yerlərinə səpələnmiş minlərlə azərbaycanlı mühacirin ümid yeri kimi baxdığı Məhəmməd Əmin Rəsulzadə burada son mənzilə yola salınırdı. Dəfndə Türkiyənin dövlət və hökumət adamları, mərhumun yaxınları, məsləkdəşləri ilə yanaşı, həm də SSRİ-dən və Şərqi Avropa ölkələrindən olan siyasi mühacirlər də iştirak edirdi". Bəli, bu bir dəfn mərasimidir. Və sanki Qulu Məhərrəmi özü də bu dəfn mərasimində iştirak edir və özünün yaratdığı canlı ovqatla bizim özümüzü də zamanın kifayət qədər uzun məsafəsini kəsərək həmin hüznü adamların arasına aparır.

Bəli, həmin gün yox yerdən dövlət yaratmış böyük fikir adamı cismən torpağa tapşınırdı. Orada böyük izdiham olub, olmayıb - müəllif bu bərdə heç nə demir. Amma mətnin motivi bizə təlqin edir ki, bu böyük insanı tanıyan, dərk edən harda kim varsa, elə həmin hüznü mərasimindədir: "Dəfn mərasimində çıxış edənlər M.Ə.Rəsulzadənin öz xalqının azadlığı, milli haqları və demokratiya uğrunda dönməz mübarizəsindən, dühəsi-

O, Rəsulzadəni kəskin dramatik əsərlərin obrazı hesab edir. Professorun dediklərini təqribən belə də başa düşmək olar: məşhur kino ustalarının ən yüksək mükafatları Məhəmməd Əmin Rəsulzadə obrazında gizlənb. Hələ 17-18 yaşlarından başladığı siyasi fəaliyyət artıq 19 yaşında təkə cəmiyyət yox, həm də təbiət hadisəsi kimi parlağa başlamışdı. 19 yaşlı bir gənc "milli hissələri oymatmaq, rus məktəblərində oxudulmayan türkcəni öyrənmək, çarlıq əleyhinə yazılmış bəyannamaları yaymaq" yoluna çıxmışdı.

Mətnin fakt imkanlarını təmin etmək baxımından professorun öz mətnindən götürülmüş parçanı oxuculara təqdim etməkdən yan keçə bilmərəm: "Bakıda böyük neft bumu ilə yanaşı, həm də ciddi ictimai oyanışın başladığı bir dövrdə, xüsusən 1905-ci il inqilabından sonra siyasi fəaliyyətini genişləndirən M.Rəsulzadə mətbuatda da maraqlı yazılarla çıxış etməyə başlayır. "Şərqi-Rus", "Hümmət", "İrşad", "Nicat", "Dəvəti-Qoç", "Təkamül", "Yoldaş", "Füyuzat" kimi aparıcı nəşrlərdə çap olunan publistik və bədii yazıları ilə cəmiyyətdəki mövcud problemlərə toxunur, toplumun ağır

zənginləşdirən, bunun üçün milli partiya yaradılmasını zəruri sayan Rəsulzadə milli-ictimai tərəqqinin ən yüksək zirvəsinə hədəf götürmüşdü. Amma bu zirvənin yolları istibdad qarşı mübarizədən, təqiblərdən, həbslərdən, İrana mühacirətdən, oradakı siyasi fəaliyyətdən, o cümlədən müasir tipli "İran nou" (Yeni İran) gündəlik qəzetinə rəhbərlikdən, Müsavat partiyasının yaradılmasından, Türkiyəyə sürgündən, orada iki il "Türk yurdu" dərgisində çalışmaqdan, "Türk ocaqları" təşkilatında yeni türklərlə siyasi mükəllimlərdən, yenidən Bakıya qayıdış siyasi və mətbu fəaliyyəti dirçəltməkdən, "Açıq söz" kimi milli məfkurəni yayıyan qəzetə nəşr etməkdən keçirdi". Rəsulzadə bütün tarixi imkanlardan Azərbaycanı xeyrinə istifadə etməyə çalışıb. 17-ci il fevral burjuva inqilabından tutmuş İkinci Cahan səvəsi də daxil bütün hərbi-siyasi olayların hamısının içindən Azərbaycana yol aarayıb. Hətta bu yolda müəyyən məram, məqsəd uyğunluğu olmasa belə Azərbaycan üçün işiq axtarıb. Azərbaycan istisqalı qalib gələndə o, kifayət qədər tanınmış lider idi. Professor Qulu Məhərrəmi həmin mərhələ üçün yazır:

2. BÖYÜK PORTRET - MÜƏLLİF TARİXDİR

Əlbəttə, bir çox tarixi hadisələrə bu günün gözü ilə baxılması, əsrin əvvəllərindəki olaylara bəzən əsrin sonundakı siyasi məntiqə yanaşılması bir çox halda acı istehza doğursa da, bir həqiqət dənilməzdir ki, Azərbaycanın əsrin əvvəlindəki müstəqillik fədailəri dünyəvi dövlət yaratmaq yolunda çox mühüm addımlar ata bilmişlər.

Qulu MƏHƏRRƏMLİ

nun qüdrətindən danışır, onu bütün ömrü boyu ictimai ideallara sadıq görkəmli siyasi xadim, böyük düşüncə adamı və pak şəxsiyyət kimi səciyləndirirdilər. Bu çıxışlar tarixin yaddaşına həkk olunub və onların arasında da tatar icmasının liderlərindən olan Abdulla Taymasın həqiqət dolu bu sözləri indi tez-tez sayırıq: "Rəsulzadə öz xalqının azadlığı və istisqalı uğrunda mübarizədə hər şeyini - rahatlığını, sağlamlığını, ailəsini, nəhayət, bütün həyatını qurban verdi...". Yəqin ki, o, mərasimdə başqa da danışanlar olub. Yəqin ki, ayı-ayrı insanların xatirələrində yaşayaraq sonra kağıza köçürülən mətnlər də itməyib. Artıq xronikalarda bu mətnlər görünməkdədir.

Azərbaycan istisqalından sonra 35 il yaşamaq və bu bir qərindən çox zamanı sökülmiş dövlət sarayını şüurlarda yaşatmaq üçün sərf etmək sıradan bir iş deyildi. Hər gün öz canından istisqaları zərər-zərər verərək bu dövlət sarayının özəmətinə, hətta istisqalın özündən sonra dünyaya gəlmiş olanların hər birinin düşüncəsinə ötürürdü. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə artıq öz varlığından millətin nə demək olduğunu bilənlərin şüuruna gözəgörməz yollar açmışdı.

Professor Qulu Məhərrəmi artıq mədəni cəmiyyətdə, Azərbaycanın mədəni mühitində kifayət qədər tanınan Məhəmməd Əminin tale yoluna yenidən yazı baxışı ilə təsadüfən müraciət etmir. O yaxşı bilir ki, hətta düşünən oxunan bayatı, nə qədər köhnə olsa belə, təzədən səsləndikcə yeni mənə, yeni mahiyyət kəsb edir. O, insanların yeni nəfəs, ehtiyat enerji verir. Bu mənada professorun Məhəmməd Əmin Rəsulzadə obrazına ardıcıl, davamlı münasibətinin mahiyyəti anlaşılandır.

dərdlərini dilə gətirir, o cümlədən milli geriliyi səbəblərini açıb göstərir. Bu yazılarda açıq ifadə olunan siyasi baxışlar, o cümlədən milli kimlik, türkçülük məsələlərinə müasir yanaşmalar, eləcə də xeyriyyə cəmiyyətlərinin işindəki fəal iştirakı, açıq diskussiyalara qoşulması, tərcüməçilik və nəşirlik fəaliyyəti Məhəmməd Əmini geniş dairələrdə tanıtmağa başlayır. Təsədufi deyil ki, böyük maarifçi H.B.Zərdəbinin dəfnində (30 noyabr 1907) Əhməd bəy Ağayev, Əli bəy Hüseynzadə, Qarabəy Ağayev kimi böyük nüfuz sahibləri ilə yanaşı, 23 yaşlı M.Ə.Rəsulzadə də çıxış etmişdi. "Cəmətin gözələrinə açmaq, onu ayılmaq, insanları dərəcəli etməyin vacibliyi"ndən danışan Rəsulzadə göstərdirdi ki, hər hansı "xalq hüquq və ixtiyarını, öz bacarıq və gücünü bilsə, o zaman heç kas onu sıxıntı altında saxlaya bilməz". Görkəmli çıxışçı simalarının arasında gənc, 23 yaşlı Məhəmməd Əmin bəy təkə gözəl, rəvan nitqinə, uca boy-buxunma, ahəngdar, rəvan, gözəl görünüşünə görə yox, həm də əqidesinə, mübarizliyinə görə yer almışdı.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin bütün ömrü hərəkətdə, İran, Türkiyə və Avropadan belə, o cümlədən Azərbaycan, Rusiya, Finlandiyadan belə yollarda keçmişdi. Yollar ifadəsi burada təkə məsafələri, ərəziləri göstərmir, həm də bu geniş coğrafiyada əhatə olunmuş, yayılmış, ümidli-ümidsiz ömür yaşamağa məhkum edilmiş Azərbaycan insanının düşüncə, fikir aləmində keçirdi. Professorun qeydlərinin arasında əslində biz bu yolu aydın görə bilirik: "Millət güclənməli və öz haqqına sahib olmalıdır" tezisini sonralar siyasi və ideoloji qatlararla

"Rəhbərlik etdiyi Müsavat partiyasının fəaliyyətini canlandıran böyük siyasi lider Moskvadan qayıtdıqdan sonra bu təşkilatı N.Yusifbəylinin başçılığı ilə fəaliyyət göstərən Türk-Ədəmi-Markəziyyət fırqəsi ilə birləşdirməyə (17 iyun 1917) nail olur. Nəticədə güclü milli partiyaə çevrilmiş Müsavat həmin ilin 22 oktyabrında Bakı Sovetinin keçirilən seçkilərdə parlaq qələbə qazanır. Bir ay sonra Zaqafqaziya Ümumiyyətiyyəti Müassislər Məclisinə keçirilən seçkilərdə də artıq Qafqazın ən güclü siyasi partiyasına çevrilmiş Müsavatın qələbəsi heç kimi təəccübləndirmir. 1918-ci ilin fevralında işə başlayan Zaqafqaziya Seymində M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərlik etdiyi Müsavat fraksiyası 30 nəfərlə təmsil olunurdu". Əlbəttə, professorun qeyd etdiyi kimi qarşıdan tarixin çətin sınaqları gəlirdi. Mirzəbəla Məmmədovdan dediyi kimi, "Azərbaycan Qurtuluş Hərəkatının ideoloğu bütün tarixi sınaqlardan uğurla keçdi. O, böyük siyasi lider kimi yaddaşlarda bu gün də yaşayır. Və eyni zamanda biz onu həm də böyük müfəkkir və ədəbiyyat xadimi kimi də tanıyıq və zəngin ədəbi-bədii irsindən işiq alırıq. Onun "Əsrimizin Səyavuşu", "Azərbaycan Cümhuriyyəti", "Milli dirilik", "İran türkləri", "Bakı tarixi", "Azərbaycan milli hərəkat tarixi", "Böyük Azərbaycan şairi Nizami" kimi əsərləri bizim üçün zəngin fikir xəzinəsidir". Bu faktları qeyd edən Qulu Məhərrəmi çox doğru olaraq yazır ki, "bu gün Azərbaycanın tarixi, siyasi taleyi, milli düşüncəsi və ideologiyası, o cümlədən türkçülük, ırançılıq, azərbaycançılıq, islam, demokratiya və s. məsələlərə bağlı elə bir sual yoxdur ki, Rəsulzadənin əsərlərində onun cavabı olmasın...". Əlbəttə, mətnin sonunda daha bir neçə məqamə işiq salmağa da görə olardı. O yerdə ki, bütün suallara cavab verə, onda digər hər hansı bir məsələdən əlavə söhbət açmağa yer qalmır.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə böyük portretidir. Harda azərbaycanlı varsa, oradan görünən portretidir. Bu portret ona görə zamanla birgə yaşaya bilir ki, onu tarix yaradıb.